

Віталій Мартинюк

РОЗВИТОК МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Початкова історична освіта, що розпочинає систему шкільної історичної освіти, тісно пов'язана з її метою та завданнями. Історична пропедевтика як складова історичної освіти виховує у дітей ціннісне ставлення до навчального предмета, стійкий інтерес до історичних подій та процесу їх пізнання, закладає основи самоідентифікації особистості, її самореалізації в суспільстві. Вона допомагає сформуванню в учнів основи почуття особистої та національної гідності, що є найважливішою складовою історичної свідомості. Одночасно початковий курс історії виступає фундаментом для засвоєння матеріалу систематичних курсів, розвитку історичного мислення, формування системи предметних умінь і навичок. Отже, важливість історичної освіти в початковій школі очевидна.

Для правильного розуміння й вирішення методичних проблем, що виникають у зв'язку з викладанням пропедевтичного курсу історії, необхідний аналіз, узагальнення та творче осмислення й використання методичного досвіду, нагромадженого за весь період розвитку шкільної історичної освіти України, зокрема й початку ХХ ст.

Проблеми розвитку історичної пропедевтики та відповідної методики навчання були предметом дослідження багатьох учених. Насамперед це стосується праць методистів-істориків К. Баханова, В. Бернадського, А. Булди, М. Васильєвої, Н. Ворожейкіної, Г. Герасимової, Л. Геллерштейна, І. Гіттіс, Т. Голубевої, Є. Звягінцева, В. Карцова, П. Козіка, Я. Кулжинського, В. Мисана, О. Пометун., І. Сукневич, В. Уланова, Г. Фреймана та інших, які дають нам можливість ознайомитися з особливостями методики викладання пропедевтичних курсів на тому чи іншому етапі розвитку школи.

М. Рапаєва розробила періодизацію розвитку методів навчання історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Нею було виділено декілька етапів, кожному з яких були притаманні якісні відмінності та специфіка:

1) кінець 50-х років ХІХ ст. – 1871 р. – піднесення розвитку методики й методів навчання історії на тлі загальнопедагогічного «відродження»;

2) 1872–1889 роки – уповільнення та регрес у розвитку методів навчання історії й методики історії в цілому, обумовлений консервативною освітньою політикою держави;

3) 1890 – 1917 роки – бурхливий розвиток теоретичних і практичних напрацювань у методах навчання історії внаслідок науково-технічного та соціально-економічного прогресу суспільства і послаблення адміністративного тиску держави в сфері освіти [1, с. 9].

На наш погляд, третій період із зазначеної періодизації є цікавим для сучасних дослідників, оскільки методичні здобутки «бурхливого розвитку теоретичних і практичних напрацювань у методах навчання історії» початку ХХ ст. потребують більш глибокого осмислення, зокрема з позицій методики навчання історії у початковій школі. Саме цьому і присвячена наша стаття.

Спроби викладання історії в початковій школі робилися ще в ХІХ столітті. В училищах з дворічним терміном навчання відомості з історії вивчалися з 2-го класу. У чотирирічних гімназіях історію викладали і в 1–2 класах. Зміст цих відомостей визначав сам учитель. Найчастіше вони не становили будь-якої системи. У 60-х роках були введені курси історії в 3 і 4 класах гімназій, проте певної програми цих курсів не було до 1882 р. [2, с. 32]. У міністерських програмах 1897 р. наголошувалося, що потрібно повідомляти школярам окремі відомості з історії на уроках пояснювального читання в 1 і 2 класах. З 1900 р. в 1-х класах став вивчатися елементарний курс історії Росії. Нарешті, в положенні про початкову школу, затвердженому ІІІ Державною Думою вже остаточно було введено вивчення історії Росії в початковій школі [2, с. 33].

Як зазначає М. Рапаєва, панівною на той час була точка зору, запозичена з німецької методики навчання історії, відповідно до якої методи навчання історії розумілись як методи структурування і викладу історичного змісту (методи першої групи). Проте, вітчизняні методисти характеризували ще другу групу – методи організації діяльності учнів на уроках історії [1, с. 9]. Серед методів першої групи відповідно до вікових особливостей учнів виокремлювалися:

- *культурний* – надання переваги у відборі змісту відомостям з історії культури за рахунок скорочення політичної;
- *біографічний* – групування й виклад історичних подій у вигляді оповідань про найвидатніших історичних діячів;
- *хронологічно-прогресивний* метод (аналог сучасної лінійної структури вивчення історії) – розташування матеріалу у шкільних історичних курсах від подій найдавніших часів у хронологічній послідовності до сучасності;
- *регресивний* (обернений) метод – структурування й виклад матеріалу від подій сучасної історії, більш зрозумілої дітям внаслідок особистого досвіду, поступово заглиблюючись у минуле. Був визначений оптимальним у поєднанні з культурним методом для учнів молодшого віку;
- *концентричний* метод – вивчення ходу всієї історії від стародавньої до сучасної за принципом повторюваних кіл, коли кожні кілька років теми повторюються і поглиблюється рівень їх опрацювання;
- *групувальний* метод – структурування та виклад історичного матеріалу за певними категоріями (сім'я, суспільство, держава, релігія

тощо) [1, с. 10].

Для учнів молодшого віку при викладанні елементарного курсу тогочасні методисти рекомендували застосовувати: біографічний, концентричний та культурний методи в поєднанні з регресивним.

Аналіз праць видатних вітчизняних методистів початку ХХ ст. ми почнемо з роботи М. Карєєва «Нотатки про викладання історії в середній школі» [3]. Ця книга була видана у 1900 р. й ілюструвала традиційний для кінця ХІХ ст. підхід до методики історії як до системи впорядкування історичного матеріалу в підручниках і навчальних програмах. Сама структура посібника говорить про це:

- Вступні зауваження;
- Місце підручника в шкільному викладанні історії і вибір матеріалу для підручника;
- Класифікація історичного матеріалу підручника;
- Неоднакова доступність історичного матеріалу для учнів;
- Всесвітньоісторична точка зору у викладанні історії;
- Систематизація навчального матеріалу у підручнику всесвітньої історії;
- Орієнтовна програма підручника з нової історії;
- Як потрібно викладати матеріал у підручнику?
- Використання підручника в класі [3, с. 1].

М. Карєєв зазначав, що основна проблема шкільної історичної освіти на початок ХХ ст. – це проблема нерозробленості методів і прийомів навчання історії: «...у викладанні історії відсутня така визначеність і точність як у викладанні математики. Але навчати історії важче ніж навчати математиці, тому методика історії набагато відстала від методики навчання математики... Викладання історії у нас сильно регламентувалося різними орієнтовними програмами і пояснювальними записками, щоб у результаті не змогло не з'явитися царство методичної рутини» [3, с. 4].

Автор також вказував на недоліки існуючих підручників з історії, які виконували функцію носіїв змісту історичної освіти та організаторів самостійної роботи учнів з історичним матеріалом.

На початку ХХ століття з'явилися також роботи з методики викладання історії А. Гартвіга і М. Покотило. В Україні вийшли роботи Я. Кулжинського, Л. Круглікова-Гречаного, Б. Влахопулова. Автори цих робіт прагнули дати наукове обґрунтування основ методики викладання історії як окремої дисципліни зі своїм предметом і методами наукового дослідження.

Вони розглядали проблеми мети викладання історії в школі, змісту окремих курсів та їх особливостей, вибору форм і методів навчання, організації пізнавальної діяльності школярів. Були висловлені і різні точки зору на можливість, вдосконалення системи історичної освіти.

Так, Я. Кулжинський пропонував об'єднати окремі курси історії в єдиний. При цьому, в «середній школі метою викладання історії має бути не знання минулого народів, а розвиток розуму учнів... Російська історія може бути зрозуміла лише при порівняльному вивченні її з історією Європи. Тому вона повинна бути написана за тим самим планом і в тому ж самому підручнику, що й загальна» [2, с. 31].

Інший український методист І. Смоленський висловлював радикальну думку з приводу доцільності шкільної історичної освіти, тенденційної на його думку. У роботі «Історія як наука і як предмет викладання» (Одеса, 1905) І. Смоленський писав, що історична освіта повинна мати наукову основу, відмовитися від «патріотичних легенд і офіційних спотворень, яке б забарвлення вони не мали... Історичному викладанню, як і самій історії в різний час ставили різні цілі, сторонні історичній науці, перетворюючи її в один із способів розвитку пам'яті або в один із засобів навіювання учням «любові до батьківщини» або «моральних» правил. В даний час визнано, що навчання історії має відбуватися в тому ж науковому ключі, в якому здійснюється сама розробка історичних знань... Патріотизм – річ хороша, але він недоречний в історії (як і будь-яка тенденція в ту чи іншу сторону» [2, с. 31]. Автор наводив у книзі безліч прикладів того, як на догоду соціальному замовленню тих чи інших верств суспільства спотворювався зміст шкільного викладання історії. Це нашттовхнуло І. Смоленського на висновки про те, що викладання історії в школах ведеться неправильно і в тому вигляді, в якому воно існує, завдає шкоди учням. Майже вся історична література та підручники з історії тенденційні і науково недостовірні. Оскільки викладання історії в школі в будь-якому випадку вимагає відбору та спрощення історичного матеріалу, а отже, відкриває можливості для суб'єктивізму, остільки викладання історії в школі необхідно взагалі припинити, залишивши історію як предмет вивчення лише в університетах.

Якщо проблеми методики навчання історії у середній школі жваво обговорювалися педагогічною і науковою громадськістю і результати цього обговорення матеріалізувалися в методичних працях, то проблеми методики викладання історії в початковій школі ще потребували до себе додаткової уваги.

Так, на Першому Всеросійському з'їзді вчителів міських училищ (1909 р.) розглядалися проблеми спрощення навчального матеріалу на основі критерію його освітньої цінності [5, с. 1]. Було зауважено, що вивчення історії в міському училищі повинно починатися з низки живих бесід з російської і всесвітньої історії пропедевтичного характеру, які ведуть учня від безпосередньої дійсності до минулого людства.

Плідним для вирішення зазначеної проблеми став період 1913–1914 рр., коли у вітчизняній методиці навчання історії в початковій школі

відбулася низка значних подій – вийшли з друку методичні праці Є. Звягінцева, В. Уланова, А. Кролюницького, В. Желтова, В. Токіна, С. Нікольського, Б. Влахопулова, С. Троїцького.

Так, Є. Звягінцев у праці «Історія в народній школі» зауважував, що необхідність історії в початковій школі впливає з необхідності громадянської освіти [5]. Він пропонував відійти в початковій школі від вивчення курсу, побудованого на спадкоємності вивчення послідовних епох і розподілити матеріал за групами історичних явищ: «історія матеріальної культури, розвиток духовної культури, розвиток форм суспільного життя, суду, політичних установ окремо протягом всієї історії людства» [5, с. 28]. Він уявляв курс початкової школи у вигляді послідовних бесід, кожна з яких присвячена окремій групі історичних явищ, з тих, що найбільш доступні сприйняттю дитини. Так «історія культури матеріальної» могла складатися з бесід з історії людського житла, праці з добування їжі, з історії одягу, обміну предметами тощо. Зміст цих розмов мав бути побудований на порівнянні навколишніх щодо дитини явищ і явищ попередніх епох, бути доступним, конкретним і наочним [5, с. 40].

Є. Звягінцев підтримував ідею скорочення обсягу курсу, оскільки освітнє значення історії, на його переконання, досягається не кількістю фактів, а вихованням у дітей інтересу до історії [5, с. 7].

Є. Звягінцевим та А. Бернашевським у 1912 р. були видані посібники «Століття і праця людей» та «Століття і люди». Збірники були складені у вигляді живих розповідей та діалогів про найголовніші явища «історичного розвитку громадського та духовного життя людей» [2, с. 34]. У них використовувалися документи, легенди, художня література, які допомагали відтворенню минулого в живих картинах. Всі поняття та узагальнення розкривалися на прикладах. Обидві книги були чудово ілюстровані, забезпечені хронологічними таблицями і схемами.

У книзі Є. Звягінцева був описаний цікавий досвід українського вчителя Г. Наша (справжнє ім'я Никифор Григор'єв), майбутнього активного політичного діяча, члена Центральної Ради, міністра освіти в уряді Української Народної Республіки. Г. Наш перед початком викладання курсу історії пропонував дітям розпитати вдома, коли вони народилися, хто їх доглядав, коли вони почали говорити, на що хворіли, що робили до вступу в школу. Це допомагало дітям зрозуміти сутність вікових змін, які відбувалися з ними, усвідомити наявність у кожного з них власної «історії».

Друга бесіда присвячувалася з'ясуванню того, скільки у кого в сім'ї членів тепер і було раніше, яке є зараз і було раніше у сім'ї майно, житло, життєвий рівень, чим займалися і займаються члени родини учня. Від історії родини вчитель переходив до історії міста або села. Завершувався вступний цикл бесід кількома екскурсіями пам'ятними місцями цієї

місцевості [5, с. 46].

Інший характер мала методична праця В. Уланова «Досвід методики історії в початковій школі» [6]. Це було систематичне керівництво для вчителів. Говорячи про мету навчання історії в початковій школі автор наголошував, що «учень повинен підготуватися до розуміння сучасності шляхом засвоєння пережитих процесів історичного життя». На зауваження, що таке завдання є складним для початкової школи, автор зауважував, що все залежить від того, як ми представимо навчальний матеріал. Глава про «способи викладання історії в початковій школі» і є самою цікавою в книзі В. Уланова. Методист рекомендував використовувати поезію і народну творчість на уроках історії, підкреслював необхідність звернення до внутрішнього досвіду учнів, варіюючи історичний курс відповідно із середовищем учнів і місцем викладання, застосовуючи місцеву історію.

Цікавою також була книга А. Кролюницького «Досвід методики елементарного курсу історії», в якій автор пропонував визначити три ступеня вивчення історії: 1 – де вона не виокремлюється від вивчення рідної мови, краєзнавства у вигляді невеликих оповідань і віршів; 2 – де вивчається епізодичний курс, який має на меті викласти в загальних рисах найголовніші факти історії; 3 – систематичний курс історії [7, с. 5].

До вивчення історії, – вважав А. Кролюницький, – дітей необхідно готувати, оскільки «жебрацький капітал історичних понять і уявлень, які має в своєму розпорядженні учень ... не дає йому можливості цікавитися і розуміти віддалених ассіровавілонян, греків і римлян, адже він чує про них перший раз від народження». Тому необхідний вступний історичний курс, який повинен наблизити до рівня сприйняття дитини навчальний матеріал «за допомогою знайомства з минулим і сьогоденням рідного міста та місцевості» [7, с. 12].

Значно відрізнялася від книг Є. Звягінцева і В. Уланова праця В. Желтова і В. Токіна «Досвід методики елементарного курсу російської історії» [8]. Автори не розкривали проблему активності учнів, про що говорилося на вчительських з'їздах, хоча вони вели мову про «евристичну форму викладу історичного матеріалу». Але, на думку Я. Кулжинського, В. Желтов і В. Токін не відрізняли евристику від простої катехізації [4, с. 5]. Методичну проблему мети навчання історії в початковій школі автори, у контексті німецьких підручників з методики історії, підмінили вивчення історії питанням про виховне значення.

У главі книги «Методи розташування навчального матеріалу» розглядався реальний метод навчання як спосіб передавання навчального матеріалу. За висновками авторів, хронологічно-регресивним методом потрібно користуватися лише як частковим прийомом викладання.

С. Нікольський у 1913 р. видав «Методику елементарного курсу історії» [9]. Його книгу сучасники криткували за складну мову

(зустрічалися речення обсягом у 30 рядків), за відсутність аналізу мети навчання історії, за ігнорування аналогії і протиставлення як засобів осмислення історичних явищ [4, с. 6]. Позитивом цієї книги визначався обґрунтований автором необхідний взаємозв'язок у паралельному вивченні історії вітчизняної і всесвітньої.

На думку С. Нікольського, пропедевтична історична підготовка учнів за змістом повинна бути науковою за характером і охоплювати найбільш вагомні події зовнішньої і внутрішньої історії у їх взаємозв'язку з культурою. Але автор не визначив критеріїв для аналізу історичних фактів і подій з позицій їх суспільної вагомості.

«Методика історії» Б. Влахопулова, видана в 1913 р., написана, за словами автора, на основі вивчення педагогічної літератури, насамперед німецької, а потім російської [10]. Із 132 сторінок книги методологічному вступу присвячено 34 сторінки, 8 сторінок охоплюють параграфи «Зв'язок викладання і логіки» та «Психологічна основа викладання». Детально автор зупиняється на «Відношенні історії до інших предметів навчання» і дає огляд «Викладанню на Заході».

Аналізуючи проблеми історичної пропедевтики автор підтримав ідею необхідності для молодших класів епізодичного курсу історії. Б. Влахопулов також наголосив на потребі надання переваги катехізичному методу в навчанні історичної пропедевтики.

У «Нотатках про викладання історії» С. Троїцького автор на перше місце виводив акроаматичний метод, але й виокремлював з катехізації евристичний метод і зазначав, що катехізація (евристика) привчає дітей до самодіяльності [11]. В курсі вивчення історії в початковій школі діти повинні отримати знання про історію як процес і про історичний розвиток, визначити шляхом бесіди і прикладів із повсякденного життя зміст історичних термінів і понять: держава, влада, закон, стан тощо.

Результати навчання історії в початковій школі, крім методики, значно залежали від підручників та засобів навчання. Разом з тим, підручники для початкової школи, створені в цей період, не можна визнати вдалим. Переважно вони склалися за зразком підручників для середньої школи, хоча, як відомо, підручник для середньої школи мав свою специфіку. Прагнучи дуже стисло викласти в навчальній книзі значну кількість матеріалу, автори вдавалися до конспективного викладу, що робило текст сухим і нецікавим [2, с. 34].

Пріоритет традиційно мала політична історія – війни, договори, конгреси, адміністративні реформи, діяльність монархів. Питання ж культури, побуту, історії господарства розглядалися побіжно. У цілому, такий зміст не відповідав віковим особливостям дітей і не задовольняв мінімальних педагогічних вимог [2, с. 35].

Інші автори, бажаючи уникнути ускладнення матеріалу викладали його вкрай примітивно, особливо це стосувалося шкіл тих районів, де

серед населення переважали представники різних національностей.

У звітах органів освіти того періоду ми знаходимо документи, які свідчать, що стан викладання історії в початковій школі не міг уважатися задовільним, оскільки воно зводилося, як правило, до бездумного зубріння [2, с. 38]. У пам'яті учнів зберігалися лише окремі слова, вирази, імена, позбавлені зв'язку між собою. На низькому рівні перебувало й позакласне читання.

Міністерство освіти Росії взялося за перебудову шкільних історичних курсів. У 1913 році були видані нові програми. У навчальному плані гімназій історія стала викладатися з 1 по 8 клас включно, на неї відводилося 22 години на тиждень (замість 13), при цьому, значна увага приділялася історії культури. Програми 1913 для гімназій намічали три ступеня викладання історії, серед яких перший – елементарний курс вітчизняної історії (1–2 класи, учні 10–11 років) [2, с. 39].

Передові вчителі історії вдосконалювали свою діяльність. Крім занять у класах почали практикуватися екскурсії до історичних пам'ятників, в музеї і навіть на заводи і фабрики. Розглядалася можливість використання на уроках фотодокументів і кінофрагментів. Активно розроблялися хрестоматії з фрагментами літературних і народнопоетичних творів, історичних документів.

Отже, на початку ХХ ст. у методиці початкової історичної освіти були визначені: предмет курсу (вітчизняна історія); освітньо-виховні завдання (навчальні: ознайомити з найважливішими історичними подіями держави та її видатними представниками; виховні: виховувати почуття патріотизму, повагу до історичного минулого); укладена класифікація методів навчання; підготовлена низка узагальнюючих праць (роботи Є. Звягінцева, В. Уланова, А. Кролюницького, В. Желтова, В. Токіна, С. Нікольського, Б. Влахопулова, С. Троїцького); пропагувалися нові засоби та прийоми навчальної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рапаєва М. В. Методи навчання історії у вітчизняній школі другої половини ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / М. В. Рапаєва. – К., 2007. – 20 с.
2. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине : пути развития и проблемы / Е. И. Пометун ; под ред. чл.-корр. АПН Украины Г. П. Шевченко. – Луганск : Изд. Восточноукраинского гос. ун-та, 1995. – 200 с.
3. Кареев Н. И. Заметки о преподавании истории в средней школе / Н. И. Кареев. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1900. – 78 с.
4. Кулжинский Я. С. Новости методики истории за 1913 год / Ярослав

- Степанович Кулжинский // Русская школа. – 1914. – № 9–10 («Критика и библиография»). – С. 1–10.
5. Звягинцев Е. А. История в народной школе. Методические заметки / Евгений Алексеевич Звягинцев. – М. : Журнал «Народный учитель», 1913. – 64 с.
 6. Уланов В. Я. Опыт методики истории в начальной школе / Василий Яковлевич Уланов. – М. : Изд. Сытина, 1914. – 283 с.
 7. Кролюницкий А. В. Опыт методики элементарного курса истории : научное издание / А. В. Кролюницкий. – СПб. : Издание акц. общ. печ. дела «Издатель», 1899 (Паровая скоропечатня Я. И. Либермана). – XXIV. – 435 с.
 8. Опыт методики элементарного курса русской истории / В. Желтов, В. Токин. – М. : Изд. кн. магазина Наумова, 1913. – 112 с.
 9. Никольский С. С. Методика элементарного курса истории / С. С. Никольский. – Оренбург : Тип. Тург. Обл. Правл., 1913. – 98 с.
 10. Влахопулов Б. А. Методика истории / Богдан Алексеевич Влахопулов. – К. : Тип. Киев. 2-й артели, 1913. – 132 с.
 11. Троицкий С. И. Заметки о преподавании истории / С. И. Троицкий. – Казань, 1913. – 147 с.
 12. Троицкий С. И. Краткая методика истории / С. И. Троицкий. – Казань : Изд. кн. маг. М. А. Голубева, 1914. – 86 с.